

DOI: <https://doi.org/10.31318/2786-8877.8.2025.355536>

УДК: 780.63:902(477)“63/653”(045)

ЗІНКІВ І. Я.

Львівська національна музична академія імені М. В. Лисенка; доктор мистецтвознавства, професор, професор кафедри теорії музики (Львів, Україна).

Zinkiv, Iryna. Mykola Lysenko Lviv National Music Academy; Doctor of Art Studies (Dr. Hab.), Professor, Professor at the Department of Theory of Music (Lviv, Ukraine).

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0406-3370>

i.zinkiv@gmail.com

ДЗВІНОЧКИ ТА БУБОНЦІ V–XI СТОЛІТЬ НА ТЕРИТОРІЇ ДАВНЬОЇ УКРАЇНИ

HANGING BELLS AND VESSEL RATTLES OF THE 5–11 CENTURIES FROM THE TERRITORY OF ANCIENT UKRAINE

У багатьох давніх і традиційних культурах Сходу і Заходу побутували ідіофони — дзвіночки й бубонці. Вони виконували кілька функцій, з яких основною була апотропеїчна, що ґрунтувалася на віруваннях у магичні властивості металів. Їх використовували в різних ритуалах і обрядах.

Мета дослідження зумовлена необхідністю увести до наукового обігу та систематизувати численні дзвіночки й бубонці V–XI століть, знайдені під час археологічних розкопок на теренах раньосередньовічної України додержавного періоду її історії — в епоху, що передувала утворенню держави Русі. Ці інструменти досі не були предметом окремого інструментознавчого дослідження. Усі відомі ідіофони розпорошені по археологічних публікаціях матеріалів розкопок і залишаються маловідомими широкому колу

інструментознавців. Датування цих артефактів з археологічних комплексів свідчить, що вони є найдавнішими серед однотипних інструментів слов'янського світу.

Зазначені ідіофони археологи виявили в різних археологічних культурах: пеньківській (V–VII ст.), волинцевській (середина VII — середина VIII ст.), салтовомаяцькій (середина VIII — середина X ст.) та роменській (середина VIII — середина XI ст.). Поняття «археологічна культура» охоплює сукупність таких пам'яток, обмежених певним простором і часом. Це не лише дає змогу класифікувати археологічні матеріали за діахронно-синхронним принципом, а й свідчить про зв'язки між певною культурою та її творцями — племенами, етносами, народами.

Найдавнішими з відомих нам ранньослов'янських ідіофонів є дзвіночки, виявлені в **пеньківській** археологічній культурі. Перші її пам'ятки було відкрито наприкінці 1950-х років поблизу села Пеньківка в Потясминні. У V–VIII століттях ця культура була поширена від Нижнього Подунав'я на південному заході до Сіверського Дінця на північному сході. Пеньківська культура належить антам — міжплемінному об'єднанню однієї з найчисельніших груп ранніх слов'ян.

Усі відомі дзвіночки пеньківської культури за формою можна розподілити на три різновиди — *конічні*, *округло-конічні* та *напівсферичні*. Їх розміри становлять від 1,9 до 2,6 см. *Конічні* дзвіночки мають вушко овальної або шестикутної форми. Язичок закріплюється за металеву петлю, вміщену всередині корпусу. У дзвіночках без вушка у верхній звуженій частині є отвір. Через цей отвір протягалася мотузка або металевий дріт, до якого зсередини прикріплювали язичок. Трапляються екземпляри без вушка, оздоблені прокресленими вертикальними лініями на корпусі та розетками навколо верхнього отвору. Найчисленнішу групу становлять *округло-конічні* дзвіночки. Вони були поширені серед ранньосередньовічних слов'янських старожитностей. Їх класифікують за наявністю або відсутністю орнаментики,

а також за формою вушка — овальною або шестикутною. Розміри дзвіночків — від 1,9 до 2,5 см. Орнамент корпусу утворений поясками з однією або двома врізаними лініями. Унікальне оздоблення у вигляді пресованих крапок, розміщених хвилеподібно, має дзвіночок, знайдений на Більському городищі (Полтава). Неорнаментовані дзвіночки мають дві форми — конусну і напівсферичну. Вони належать до категорії прикрас без додаткової орнаментации на зовнішній поверхні корпусу, з вушком округло-аморфної форми. Усі знайдені дзвіночки пеньківської (антської) культури датуються VI–VII ст. Конічні й округло-конічні зразки трапляються у складі скарбів і ранньосередньовічних могильників. За систематикою Горнбостеля — Закса дзвіночки пеньківської культури належать до класу язичкових дзвонів (індекс 111.242.122).

Інший різновид ідіофонів — бубонці, знайдені серед матеріалів розкопок **волинцевської** археологічної культури (VII–VIII ст.). Її назва походить від поселення та могильника VII–VIII ст. поблизу села Волинцеве (Путивльський район Сумської області) Ареал її поширення охоплює лісостеп, південні райони Полісся Дніпровського Лівобережжя та Київське Правобережжя. Найбільш ранню знахідку — фрагмент бубонця кінця VII — початку VIII ст. — виявлено на Ходосівському поселенні (поблизу села Ходосівка Києво-Святошинського району). Такі бубонці також відомі з Фотовизького скарбу, який датується третьою чвертю VIII ст. Ареал волинцевської культури точно збігається з ареалом «антських» скарбів, у яких трапляються тільки дзвіночки, натомість у волинцевській культурі на зламі VII–VIII ст. вперше виявлено появу іншого різновиду ідіофонів-бубонців. Це пов'язано із впливом кочівників-аланів, у культурі яких бубонці посідали важливе місце.

Найбільше бубонців виявлено під час розкопок пам'яток **салтово-маяцької** культури, назва якої походить від могильника поблизу села Салтів на Сіверському Дінці (сучасна Харківська область) і городища біля села Маяки

(Воронезька область). Ця культура була поширена у другій половині VIII — першій половині X ст. у степових та лісостепових зонах України доби раннього середньовіччя. Генетично вона пов'язана з культурою аланів Північного Кавказу. Особливо багаті й виразні її пам'ятки зосереджені у верхів'ях Дону, Сіверського Дінця, Осколу.

За способом їх виготовлення та бубонці поділяються на чотири основні типи. Перший тип становлять литі бубонці з рифленими поздовжніми смугами-насічками або гранованим корпусом. Усередині цього типу виокремлюються види і підвиди (варіанти і підваріанти) за низкою другорядних ознак, зокрема за ступенем сплюсненості корпусу. Другий тип бубонців характеризується відсутністю рифлення, певною сплюсненістю форми та невеликими розмірами. Третій тип об'єднує бронзові штамповані бубонці різних розмірів, що складаються з двох поперечних півсфер, інколи трохи сплюснутих. На нижній півсфері міститься хрестоподібний проріз, а на верхній — отвір для дротяної або пласкої петлі. Четвертий тип охоплює штамповані бубонці, утворені з двох поздовжніх трапецієподібних півсфер, прикрашених рельєфним «ялинковим» орнаментом.

Наприкінці VII–X ст. на території Дніпровського Лівобережжя України і суміжних районів Росії та Білорусі сформувалась **роменська** археологічна культура, що виникла на основі волинцевської і стала одним із компонентів формування давньоруської культури. Її носіями було східнослов'янське племінне об'єднання сіверян.

Усі роменські бубонці мають грушоподібну форму і за особливостями оформлення нижніх частин розподіляються на три різновиди: перший — із хрестоподібним прорізом, кінці якого в середній частині корпусу заокруглені і на прорізаних ділянках нанесені прокреслені лінії; другий — з одним широким прорізом злегка заокругленим на обох кінцях; третій — із хрестоподібним прорізом, нижні кінці якого заокруглені у формі пелюсток.

Отже, уведені до наукового обігу ідіофони (дзвіночки та бубонці) виявлені в пеньківській (V–VII ст.), волинцевській (середина VII — середина VIII ст.), салтово-маяцькій (середина VIII — середина X ст.) та роменській (середина VIII — середина XI ст.) археологічних культурах з території Давньої України, — *найдавніші серед однотипних інструментів слов'янського світу*. Найбільш давніми з відомих раньослов'янських ідіофонів є *дзвіночки*, знайдені в пам'ятках пеньківської археологічної культури, яку залишила одна з найчисленніших груп ранніх слов'ян — анти. За формою ці дзвіночки поділяються на три різновиди — конічні, округлоконічні й напівсферичні; вони можуть бути орнаментованими або без оздоблення. Усі знайдені пеньківські (антські) дзвіночки датуються VI–VII ст., що відповідає середньому та пізньому етапам розвитку цієї культури.

Іншу групу найдавніших слов'янських ідіофонів з території України становлять *бубонці* (індекс 112.1). Спростовуючи поширену раніше тезу про їх появу наприкінці X ст., зазначимо: нині доведено, що найдавніші з них належать до *волинцевської* археологічної культури VII–VIII ст. Бубонці з'явилися на середньому й пізньому етапах розвитку цієї культури під впливом тісних контактів із *салтово-маяцькою* (аланською) культурою (друга половина VIII — перша половина X ст.), генетично пов'язаною з культурою аланів Північного Кавказу. У похованнях на території України, що належать до салтово-маяцької культури, виявлено значну кількість бубонців чотирьох основних типів. Ними прикрашали головні убори, одяг і взуття. У Східній Європі таке оздоблення одягу раніше не було відоме і перетворилось на елемент моди лише у VIII–IX ст., у період Хозарського каганату. Роменська археологічна культура (середина VIII — середина XI ст.) сформувалася на основі волинцевської, але не зазнала салтівських впливів. Саме тому бубонці, властиві цій культурі, набули своєрідної форми. Згодом, протягом кінця X–XII ст., вони поширилися на території Давнього Новгороду.